

Lengyel László

A szabadság szárnycsapása

Szilágyi Ákos átküldi a „Filmvilág-ügyemet” 1985 tavaszáról, benne Vera igazoló jelentését, Kőhalmi filmfőigazgató elítélő határozatát, V. Bálint Éva feljelentő cikkét a Magyar Hírlapból s végül az én leveletem Verához a Balázs Béla díj elvétele kapcsán. S bár Ákos azt írja Létay-nekrológiájában, amit szintén elküldött, hogy ez az ügy volt a lap és Vera „legnagyobb ügye”, megvallom, hogy inkább tragikomikusnak érzem: vihar egy pohár vízben. Mégse feledjük, hogy ekkor már túl voltunk a Mozgó Világ és a Tiszatáj ügyein, ahol egész szerkesztőségeket oszlattak fel, és állt a harc az Írószövetségben. Végtére a hatalom éppen kitüntetni akarta Létay Verát és nem büntetni, ahogy Szilágyi Ákost, aki a szerkesztőség tagjaként felkért a cikkekre, ki is tüntette a József Attila díjjal. A megosztott és bizonytalan hatalom kereste, hogy kivel tudna kiegyezni, miközben kiket kell büntetnie, melyik folyóiratot helyezi az ellenséges, a tiltott és melyiket a túrt vagy támogatott kategóriába.

A Filmvilág alighanem a túrt kategóriában volt, és az én ügyem kapcsán figyelmeztetni kívánták Létay Verát: ne lépjen át egy határt! Vera tisztességét és valljuk meg, ízlését és stílusát mutatja, hogy se a hatalomtól elvárt meghátrálásra, se szerzője denunciálására nem volt hajlandó, hanem kiállt a cikk és mellettem. Sajnálom, elvtársak, de a szerző ezt gondolja, és nálunk a gondolat szabad. Ez akkor és ott határátlépés volt. *Azt üzenete: nem vagytok a ti emberetek, hanem a magam, a lapom embere vagyok! A lapom nem a párt, a hatalom lapja, hanem a*

magyar és egyetemes filmművészeté! És valóban az volt: autonóm személyiség. Lapja egy autonóm folyóirat.

Már alig valamire emlékszem a népbíróági perekről készült dokumentumfilmből, csak a cellák és az akasztások szörnyű képei elevenednek meg előttem. Az én emlékeim szerint az a néhány szó, egy vagy két mondat okozta az igazi botrányt, hogy a Szálasi és társai lakta cellák melletti cellában ült fogolyként az illegális kommunista Demény Pál, s a perek mintegy előkészületei a 49 utáni pereknek. Mivel Demény 1945-56-ig volt koncepciós perekben elítélve az ÁVO foglya, és még 1985-ben sem rehabilitálták, mert a Demény-frakció a párt egyik legkényesebb ügye volt, emlegetése fölért egy vádirattal. A feljelentők és ítélezők, mint látom, annyira óvatosak voltak, hogy Demény nevét le sem írták, ellenben azt az összehasonlítást tartották elfogadhatatlannak, ami a népbíróági pereket a rákosista perekkel hozta összefüggésbe. És mintha azzal akartak volna megvádolni engem és a szerkesztőséget, hogy menteni akarjuk a háborús bűnösöket, mert nem fogadtam el a népbíróági perek sommás ítéleteit. Innen egy lépés volt az antiszemitizmus vádja, amit én bizony meg se hallottam. Nekem mindenki a Demény Pál pártügyét mondta.

Demény Pált véletlenül ekkor ismertem meg Bihari Mihály jóvoltából, aki meghívta az éppen megalakult Politológia tanszéki csoport egyik megbeszélésére – erre most Gombár Csaba is emlékezett -, ahol elbeszélte Kommunista Pártja születését, ellenálló tevékenységét, azt, hogyan mentette meg Péter Gábort, akinek ő adta a nevét, majd hogyan tartóztatta le 1945-ben ugyanez a Péter Gábor és hogyan töltött évtizednyi időt különböző börtönökben. Majd cikkem megjelenése és a kitört botrány után, felhívott Demény lánya,

Demény Vera, aki négy évet raboskodott a kistarcsai internálótáborban az apja miatt, együtt Rajk Júliával, Donáthné Bozóky Évával és más elítéltek hozzátartozóival, és meghívott magukhoz. Együtt lakott az édesapjával egy kopott öreg lakásban, valahol a Szív, vagy a Vörösmarty utcában. Feljártam hozzájuk hétről-hétre, hallgattam a kisöreget, ezt a tisztaszívű, remek kis embert és a lányát, aki méltó társa, „hasonmása” volt Rajk Júliának, Vásárhelyi feleségének, Donáth feleségének vagy Göncz Zsuzsának.

Amikor magam elé idézem őket, felrémlik egy beszélgetés apa és lánya között. Egy alkalommal, hogy miért és hogyan, azt már nem tudom, de szóba került Lakos Sándor és testvére Éva. Pali bácsi kapva kapott a dolgon, mivel a „Demény-okmányhamisító gyár”, ahogy ő pártja keresztleveleket, svéd, svájci és más védettségi papírokat hamisító 1944-es nyomdáját hívta, a Lakos testvérek papírjait ők készítették. Megvetéssel beszélt Alexről, de amikor és becsüléssel szóltam Lakos Éváról váratlan elhallgatott. – Mondja csak el neki, apuka! – mondta Vera. – Nem tudom már hányadik kihallgatásom volt Péter Gábornál – kezdett bele Demény -, és akkor látom, hogy új, és nekem ismerős gyorsírója van. Hátulról láttam, árnyékban, mintha rejtőzködött volna, de a vékonyka nyakáról és a fejtartásáról ráismertem, s amikor Péter Gábor valamiért kiment, odaszóltam: - Évike, te vagy? Úgy örülök, hogy túlélted! Na erre elkezdett sírni, láttam, reszketett a válla. Így én is elsírtam magamat, annyira sajnáltam. – Ugyan már, apuka, mit sajnált, kit sajnált – vágta rá Demény Vera keserűen -, hiszen ezek az Évikék és Jolikák ott ültek, s látták, hallották, hogyan vádolják képtelenségekkel az elvtársaikat, aztán ütik-verik őket, fal felé fordítva állítják huszonnégy órát! Ezek a lányok szakítottak meg velünk minden kapcsolatot, jelentettek fel minket, a korábbi barátnőiket,

akikről tudhatták, hogy egyetlen bűnünk, ki volt az apánk, a férjünk vagy a gyerekekünk.

Nemigen mertem megszólalni Lakos Éva védelmében, akiről tudtam, hogy mélyen megbánta, amit 1945 és 1953 között az államvédelemnél tett vagy nem tett. Akit aztán sajátjai tartóztattak le 1953 januárjában. S aki számomra az igazi bűnbánó kommunistát személyesítette meg, védelmezett engem a Pénzügyminisztérium személyzetiseként. Rég volt, igaz se volt.

Az öregnek, szegénynek, az volt a hite, hogy az én cikkemmel elindult a társadalmi rehabilitálásának a korszaka, a fiatalok végre az „igazi kommunisták” felé fordulnak, Vera hiába próbálta csillapítani ezeket a reményeit. Végül némiképp megvalósult Demény Pál álma, szocialista képviselő lett a rendszerváltáskor, és a parlamenti padjában halt meg 1991 januárjában. Örülök, hogy megkaptam a Demény Pál díjat, bár ma a kutya se tudja, hogy ki is az a Demény Pál.

Visszatérve a Filmvilág ügyre, egyértelmű, hogy az „ifjú szerző”, mármint én, nem voltam senki és semmi, a kulturális életben nem számítottam, aki valaki volt, az Létay Vera. Igazi hibája, hogy engem kért fel egy 1945 évfordulóját ünneplő egyik cikk megírására. Szerencsétlenségére az ünnepi számokat jobban ellenőrizték. A szerző rossz megválasztása és cikkének cenzúrátlansága eredményezte az elítélését. Velem nem volt mit kezdeni. Jellemző módon ez végig kísért a Kádár-rendszerben, hogy a hatalom, s valljuk meg a kulturális és tudományos elit sem tudott valakit elhelyezni a térképén, aki egy közgazdasági intézetben dolgozik, de szociológiai és történeti cikkeket, vagy irodalmi kritikákat ír a Valóságba, a Kortársba vagy a Világosságba. Igazán mégis 1985-ben kellett a hatalomnak észre vennie, amikor 85 júniusában meghívást

kaptam, és ott voltam, hozzászóltam az ellenzéki csoportok képviselőinek monori „csúcstalálkozóján”. Mivel csak 45-en voltunk, ekkortól bekerülhettem a fekete könyvükbe.

Visszatekintve úgy látom, hogy Létay Vera igazoló jelentésében ügyesen és egyben tisztességesen védekezett. Mai szemmel már látom, hogy nemcsak engem és a lapot, illetve önmagát kellett védenie, de a dokumentumfilmet és annak rendezőjét, Róna Tamást is. Mivel cikkemben nyíltan kiírtam, hogy a Szálasi cellájával egy folyosón ült Demény Pál, és az éber hatalmasok megnézve a filmet ezt nem látták benne, el se tudták képzelni, hogy mi történt. Az én képzeletem és a valóság ültette Deményt az ávó pincéjébe, de ezt nem a filmben láttam, mert erről a film rendezője se tudott, és természetesen felvétel se készült. Vera vagy maga se tudta, hogy honnan került a börtönbe és a cikkbe Demény, vagy azt hitte, hogy én egy vágatlan másolatot láttam, azzal védte a rendezőt, hogy a párt kimondhatatlan nevű foglyát kivágta a filmből, így az ártatlan nézőt nem fertőzheti az eretnokség.

Közelebbről belegondolva az 1985-ös tavasz eseményeibe, szélesebb összefüggésbe helyezve a Filmvilág ügyet, érzékelnünk kell, hogy sorsdöntő hónapok, hetek, napok voltak ezek nemcsak Magyarország, de az egész szovjet tömb, és ennek révén a világ egésze szempontjából. Amit akkor nem tudhattunk, de ma már tudunk, hogy Csernyenko halála, majd Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkárrá választása 1985. március 10-én világtörténelmi fordulatot hozott. Ettől kezdve vigyázó szemeinket Moszkvára kellett volna vessük, de elismerem, hogy én csak két év múlva kezdtem gyanítani, hogy Gorbacsov érdemi változást hozhat.

Itthon, 1985. március 25-e és 28-a között rendezték az MSZMP XIII. kongresszusát, amely a vég kezdetét jelentette.

Már a 84 decemberében megjelent kongresszusi tézisek megmutatták nemcsak az elszánt reformközgazdászoknak, hanem valamennyi józanul gondolkodó gazdaságpolitikusnak, így a Lázár-kormány tagjainak, Faluvégi tervhivatali elnöknek, Hetényi pénzügyminiszternek, Marjai miniszterelnökhelyettesnek, Tímár MNB-elnöknek és apparátusaiknak is, hogy a kádári pártvezetés által kikényszerített dinamizálás halálra ítéli a gazdaságot. A kongresszus személyi döntései ugyancsak katasztrofálisak voltak, mind a pártban, mind a kormányban. Aczélnak mennie kellett KB-titkári pozíciójából, Havasi Ferenc gazdasági titkár, bár mindenbe belement, elveszítette helyettesi szerepét, és többé-kevésbé döntés született arról is, hogy a Lázár-kormány válságkezelését tekinti Kádár hibásnak, ezért e megszorító kormány tagjainak mennie kell. Csak arra kaptak lehetőséget, hogy eddigi politikájukkal ellentétes folyamatok elindításánál kényszerűen jelen legyenek. Berecz János KB- titkárrá lett és Grósz Károly az erős budapesti titkári pozíciót kapta. Ezzel többé-kevésbé megindult az utódlási harc Kádár János helyéért.

1985 tavaszán a távozó, de még mindig PB-tag és Kádárra személyesen befolyást gyakorló Aczél, az ideológiai fő veszélyt a nacionalizmus előretörésében látta. Mivel 1986-tól többször beszélgettem vele, így megértettem, hogy miért. Alapvető magyarázata az volt, hogy minden gazdasági válság a húszas évek óta a nacionalizmust, az antiszemitizmust erősíti, és Aczél, Kádárral ellentétben elfogadta, hogy súlyos válság van. – Nézze meg mi történik Ceaușescu Romániájában vagy Husák Csehszlovákiájában. De a keletnémet elvtársakból is előbújt a porosz. Mondjon akármit, a lengyel Szolidaritás is nacionalista, keresztel és himnusszal. És nálunk is itt vannak ezek a nemzetféltők.

A második oka a Berecz és részben Grósz előretöréséből származó félelem és féltékenység volt. Pozsgayt nem vette igazán komolyan, de kiszámíthatatlannak tartotta, ami mindig veszélyt jelent. Tartott az MSZMP nemzeti kommunistává változásától. A kongresszuson ezt mondta „búcsúbeszédében”:
„A »mai magyarok« cselekvő hazafiságából semennyi sem lehet sok, de a nacionalizmusból bármilyen kevés is sok. Mert a nacionalizmus a nemzeti lét kérdéseire adott korlátolt, szűk látókörű, veszedelmes válasz.” Pontosan érezte, sőt, el is túlozta a vele szemben megnyilvánuló gyűlöletet. Tartott a Lázár-kormány bukásától, nagyon jó, támogató kapcsolatban állt Hetényivel, Faluvégivel, Tímárral. Folyamatos utóvédharcokat folytatott a pártban és a kormányban, régi embereit használva.

Nem sejtette, hogy mennyire közel van az a pillanat, amitől egész eddigi pályáján tartott: egy népi-urbánus megbékélés a hatalom körén kívül, annak ellenében. A hetvenes évek közepéig-végéig sikeresen hozta össze a „nagy öregekkel” - Illyés, Németh, Déry stb. - a fehér asztal mellett, a hatalom körén belüli tartós megállapodásokat, ennek azonban véget vetett a nagy öregek eltűnése, és hogy nem tudta hálójába keríteni se a középnemzedéket, se a fiatalokat. De képes volt arra, hogy megakadályozza a népiek és az urbánusok bármiféle tartós együttműködését a mézesmadzag-furkósbot politika alkalmazásával, legyen szó a Charta 77-ről, a Bibó Emlékkönyvről. Csakhogy 84 őszétől, az ellenreform hullámban már nem volt méze a madzagra, és erős embere a bunkósbot emelgetésére. Nem tagadhatta se magának, se kifelé, hogy a „hivatali reformkorszak”, a jozefinizmus időszaka átmenetileg, talán végleg lezárult, hogy Donáth Ferenc igazolódott, amikor találkoztukon azt mondta neki, hogy *reformokat nem lehet reformerek nélkül csinálni*. És még inkább igaza volt Donáthnak abban, hogy türelmesen, hónapról-

hónapra egyeztetve összehozta az ellenzékiek titkos találkozóját, vagyis a népiek és az urbánus ellenzékiek, az ötvenhatosokkal és a reformközgazdászokkal együtt beszélgettek, vitáztak 85 júniusában Monoron a kempingben. Ez már egy Aczélon és Kádáron kívüli világ kezdete volt. Igaz, mindössze két évig tartott.

A Filmvilág ügyben a nacionalista veszélyt (is) jelenthettem, ami tökéletes félreértése volt mind a cikkemnek, mind a személyemnek.

Félek, hogy Vera nemcsak a hatalmasok haragját vonta magára a cikkért, hanem az antiszemitizmus gyanúját ekkor nagyon is tápláló társasági körökét is. V. Bálint Éva engem nyilasmentéssel vádoló cikke, amelyet én észre se vettem, arra utal, hogy a cikk és a lap akarva-akaratlan bekerült a népies-urbánus harc örvényei közé. Érthető tehát, hogy Létay Vera szükségesnek tartotta magát védeni az antiszemitizmus vádja ellen, s kimondani a maga zsidóságát, gettó-gyerekségét és ennek minden szenvedését. Egész személyiségét, emberi sorsát vetette a hatalommal szembe. Jellemző, hogy nekem soha egyetlen szóval se utalt erre, csak most a halála után tudtam meg, hogy zsidó gyökerei voltak.

Nem emlékeztem a Verának írt levelemre sem, sőt, a levélírás tényéről is elfeledkeztem. Annyi minden volt akkoriban, hogy bizony kiment a fejemből. Most, hogy Ákos átküldte az ide másolt levelet, némileg büszke vagyok rá. Amit akkor 34 évesen írtam, ma se írnám másként:

Kedves Létay Vera!

Elnézését kérem, hogy félig ismeretlenül levelemmel zavarom, de nem tudtam megállni, hogy ne írjak. Olvasom a Balázs Béla-díjasok névsorát és belémhasít, hogy milyen súlyos anyagi és erkölcsi veszteség érte. De talán nem írom helyesen.

Erkölcsei veszteség nem Önt, hanem azt a kormányzatot érte, amely szégyenletes módon megvonta a díjat. Helyreütni a sérelmet lehetetlen. Mégis Ön állhat emelt fővel: kitűnő lapot szerkeszt, méltán büszke lehet rá. Éppen ezért engedje meg, hogy gratuláljak láthatatlan, de sokkal fontosabb kitüntetéséhez, amelyet egyetlen hatalom sem vonhat meg, és amit a lap őszinte, gerinces és tiszta szerkesztéséért az olvasóktól és a tisztelőktől kap.

Hálás tisztelettel üdvözli: Lengyel László

Bp. 1985. ápr. 2.

Biztosan felhívott megköszönni a leveletem, biztosan kedves volt, sőt, gyöngéd, ahogy velem a későbbiekben is mindig, de erre a beszélgetésre se emlékszem. Már azt se tudom, hogy utána mikor és miről írtam a következő cikkemet a Filmvilágnak, elsodorta a rendszerváltás zűrzavara. Valamikor 90-ben kellett megkeresnie Létay Verának a Filmvilág Alapítvány ügyében, és kérnie, hogy legyek az Alapítvány elnöke. Csak azt tudom, hogy a kuratórium tagja volt Jancsó Miklós, Bereményi Géza és Szilágyi Ákos, másokra nem emlékszem. Tudom, hogy ez az Alapítvány előbb jött létre, mint a filmes nagy alapítvány, amelyben a Játékfilmek kuratórium elnökének kértek, mert Verával beszélgettünk az összeférhetetlenségről. Két évtizeden át voltam az Alapítvány elnöke.

Sajnálom, de Vera nem tette rám a film színésznőkkel vetekedő bombanő benyomását, igaz, hogy közelebbről ötvenöt évesen ismertem meg. Minden volt számomra, csak nagy nő nem, erős önsúllyal és tekintéllyel, méltósággal és belső szenvedéssel, mint amilyenek például Nemes Nagy Ágnes, Polcz Alainet, Csehák Juditot, Ruttkai Évát láttam, inkább éreztem könnyed, szeleverdi, repdeső, színes madárka-nőnek.

Vagy a tavak, folyók, tengerek fölött kitárt szárnyú sirálynak. Stendhal, Proust és Tolsztoj a Nemes Nagy Ágnesekből, Polcz Alaineiból és Csehák Juditokból formálták és Ruttkai Évával játszották volna el Mme de Chasteller-t és Sanseverina hercegnét, Guermantes hercegnőt és Anna Kareninát, akik akkor is a szalon közepén vannak, ha csak az ajtóban állnak, vagy nincsenek is a szalonban, akiknek akarva-akaratlan minden mozdulatát, szavát őrizzük, miként hulló tárgyakat a föld.

A nagy színpadon Vera mellékszereplő volt, de főszerepeket játszhatott a kamaraszínpadon. Mme d'Hocquincourt szerepét a Lucien Leuwenből, Mme Arnoux-ét Flaubert Érzelmek iskolájából és persze Csehov-hősnőket, ha nem a nagyszínpadon játszák őket. A Filmvilág „kisszalonjában” csodálatosan adta a beszélgetéseket, gesztusokat finoman szabályozó, a férfiak nagyszájú dicsekvését, versengését helyére tevő, ámuló és gunyoros háziasszonyt. A finom csendjeire és a szívből jövő kacagásaira emlékszem. Látom magam előtt, ahogy ezekkel Jancsó Miklósból újabb és újabb történeteket varázsol elő, amelyek egyszerre Mikszáth anekdoták vagy Esterházy szövegek és ugyanakkor képi filmötletek. A sáncai mögé vonult Bereményi itt ad át néhány szóval felvázolt, megírt-megíratlan Cseh Tamás dalszövegeket és történeteket a Kazár birodalomról. Létay Vera nemcsak a cikkekben látta meg szerkesztőként, hogy a szerzőből mennyit lehet kihozni, és a cikkeket hogyan kell az adott számban párosítani, hogy egy teljesen új, más szöveg- és képfolyam jöjjön ki belőle, hanem a Filmvilág „szalon” beszélgetéseit is megkomponálta.

Budapesten akkor se volt, s azóta sincs nő-vezette szalon, vagy legalábbis én nem tudok róla. Lehet, hogy utoljára

Polacsek mama, vagyis a Polányi fiúk, Károly és Mihály anyjának volt szalonja, vagy Vágó Mártának kísérlete a Szép szóval a lakásán. Méreinek és Levendelnek volt szalonja. A Kádár korban is férfiak ittak vagy kártyáztak, s ma is férfiak komorlanak vagy röhincselnek szerkesztőségi értekezleteken, legyen az kávézóban vagy kopott lakásokban. Pedig milyen más, ha egy nő, különösen, ha egy szép és okos nő mérlegel, egyensúlyoz, terel finoman a társaságban.

Tudott valamit a szabadságról egy nem szabad világban. Érzett valamit egy fiatal hajnalból egy alkonyuló társadalomban. Szeretni való volt. Szeretni tudott. „s ha betódul a kupola alá / a szabadság tudása / Istenem eltöltesz-e majd / mint sirályt a szárnycsapása?” Eltöltötte.